

XX ASR OXIRI-XXI ASR BOSHLARIDA YAQIN SHARQ VA SHIMOLIY AFRIKA
MAMLAKATLARIDAGI SIYOSIY VAZIYAT

Toshtemirov Oyatullo

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

Annotatsiya. *Maqolada ikkinchi jahon urushidan so‘ng Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mamlakatlaridagi siyosiy vaziyat batafsil bayon etilgan. Shu davrda ular o‘rtasida munosabat hamda o‘zaro bir-biriga nisbatan olib borgan urushlar bunda gegemon davlatlarning qay darajada ro‘li borligi kengroq yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Misr, Iroq, Liviya, Yaman, Yaqin Sharq, Falastin, yahudiy.*

Ikkinchi jahon urushidan keyin Arab xalqlari milliy-ozodlik kurashi yanada kuchaydi. Qator davlatlarda (Misr, Iroq, Liviya, Yaman) mustamlakachi davlatlar qo‘g‘irchog‘iga aylanib qolgan hukmron doiralar hokimiyati ag‘darildi. Dastlab Jazoir, Marokash, Tunis va Sudan kabi davlatlar mustaqillikni qo‘lga kiritdilar. Chet el kapitali egallab olgan milliy boyliklar (Misrda Suvaysh kanali kompaniyasi, Iroqda neft kompaniyasi – Iroq petroleum) milliylashtirildi. Mustaqil davlatlar ijtimoiy-siyosiy ittifoqlarga qo‘shilmaslik siyosatini yuritdilar. Biroq arab davlatlarining o‘zaro munosabatlari o‘tgan tarixiy davr mobaynida jiddiy sinovlarga duch keldi. Bu munosabat ba‘zan do‘stona, ba‘zan raqobat, hatto dushmanlik tusini ham oldi. Ayni paytda arab davlatlarining iqtisodiy taraqqiyot darajasi ham bir xil emas. Arab davlatlarining ba‘zilarida (Iroq va Suriya) uzoq vaqt yakka shaxs diktaturasi hukm surdi yoki hukm surmoqda. Falastin arab xalqi esa hamon o‘z mustaqil davlatiga ega emas. Biroq bu xalq o‘z davlatiga ega bo‘lish yo‘lida qat‘iy kurash olib bormoqda.

"Yaqin Sharq muammosi"²⁷ deyilganda isroil-arab munosabatlari, Isroilning bosib olgan arab davlatlari yerlarini qaytarib berishi hamda mustaqil Falastin arab davlatini tashkil etish bilan bog‘liq muammolar, shuningdek, arab davlatlari va Isroilning yaxshi qo‘shnichilik munosabatlari asosida yashash masalalari tushuniladi. 1947- yil 29-noyabrda BMT Falastinda ikki davlat – Isroil yahudiy va Falastin – arab davlati tashkil etish haqida qaror qabul qildi. Versal konferensiyasidayoq (1919-yil) Buyuk Britaniya Falastinni boshqarish va u yerda yahudiylar davlatini tashkil etish mandatini olgan edi. Bu davrda Falastinda 100 mingga yaqin yahudiy yashardi. Dunyo bo‘ylab tarqalib ketgan yahudiylarni bir joyga – Falastinga to‘plashda ularning xalqaro tashkiloti katta rol o‘ynadi. Bu tashkilot *Sion* tashkiloti deb ataladi. (Bu nom Falastindagi Sion tog‘i nomidan olingan, bu tashkilot yahudiylarni shu atrofda to‘planishga da‘vat etadi.) Ayni paytda sionizm g‘oyasi ham vujudga keldi. 1942-yili Falastindagi yahudiylar soni 0,5 mln. ga yetdi. Ulardan yaxshi harbiy tayyorgarlikka ega, AQSH va Buyuk Britaniya tomonidan zamonaviy qurollar bilan qurollantirilgan armiya tuzildi. Yahudiylar arablar uchun ajratilgan hududlarni ham ishg‘ol

²⁷ Rugh, William A. *The Arab Press: News Media and the Political Process in the Arab World*. 2d edition. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1987

qilib oldilar. 1948- yilning 14-mayida yahudiy sionistlar rahnamosi Ben Gurion Isroil davlati tuzilganligini e'lon qildi. Tel-Aviv shahri bu davlatning poytaxti bo'lib qoldi. Falastin arab davlati esa tuzilmay qoldi. Buning oqibatida 1948-yil birinchi isroil-arab urushi yuz berdi. Bu urushda ishtirok etgan arab davlati armiyasi yengildi. Chunki ular qoloq, zamonaviy armiyaga ega bo'lmagan davlatlar edi. Yahudiyalar Falastin arablarini o'z yerlaridan quvib chiqara boshladilar. Buning natijasida 0,5 mln. falastinlik arablar Livan davlati hududiga qochib o'tishga majbur bo'ldi²⁸. Misr, Suriya, Livan va Iordaniya Isroil bilan tinchlik shartnomasini imzolashga majbur bo'ldilar. Dunyo sionistik tashkilotlari ko'rsatgan moliyaviy yordam, Germaniyaning Isroilga to'lagan 1 mlrd. dollar miqdordagi to'voni hamda AQSH ko'rsatgan katta yordam tufayli Isroil qisqa vaqt ichida qudratli armiyaga ega davlatga aylandi. Yaqin Sharq strategik xomashyo – neftga boy o'lka. U yerda jahon neft zaxirasining 50 foizi mavjud. AQSH bu o'lkaning o'z hayotiy manfaati doirasiga kiritgan.

Ayni paytda unga bu hududda ishonchli ittifoqchi ham zarur edi. Isroilni anashu ittifoqchilikka eng mos davlat sifatida tanladi.

Arab davlatlari esa qoloqligicha qolaverdi. Buning ustiga arab davlatlari o'rtasida mustahkam ittifoq ham yo'q edi. Buning asosiy sababi mustamlakachi davlatlarning arablarga mustaqillik berish davrida bir arab davlati hududining bir qismini ikkinchi arab davlati hududiga qo'shib yuborganligi edi. Ikkinchidan, Saudiya Arabistoni, Iroq (1958-yilgacha), Iordaniya davlatlarida hukmron sulolalar o'zaro nizoda edilar. Livanda esa davlat boshqaruvi diniy jamoachilik tamoyiliga asoslanganligi uchun ularning har biri o'z manfaatini umumarab manfaatidan ustun qo'yardilar.

Yaqin Sharq davlatlarining demokratik maqomi:

Demokratiya, siyosiy erkinlik va inson huquqlari bo'yicha tadqiqot va targ'ibot ishlarini olib boradigan AQSh hukumati tomonidan moliyalashtiriladigan nodavlat tashkilot - Freedom House tomonidan e'lon qilingan dunyo bo'ylab davlatlarda demokratiya darajasi o'lchoviga ko'ra, Yaqin Sharq mamlakatlari eng yuqori ball Isroil, Tunis, Turkiya, Livan, Marokash, Quvayt va Iordaniyadir. Yaqin Sharqning qolgan mamlakatlari avtoritar rejimlar toifasiga kiradi, ammo ba'zilarida ma'lum demokratik jihatlar mavjud. Eng past ball Saudiya Arabistoni va Yamanga tegishli.

Freedom House²⁹ Isroil va Tunisni mintaqadagi yagona "erkin" davlatlar sifatida tasniflaydi. Tunis vakillik demokratiyasi va respublika bo'lib, prezident davlat boshlig'i, bosh vazir hukumat boshlig'i, bir palatali parlament va fuqarolik sud tizimi mavjud. Tunisda demokratik islohotlar boshlanganidan beri qonuniylashtirilgan siyosiy partiyalar soni sezilarli darajada oshdi. Arab dunyosi uchun kamdan- kam hollarda, ayollar ta'sis majlisidagi o'rinlarning katta qismini egallaydi (24% dan 31% gacha). Isroil umumiy saylov huquqiga ega demokratik respublika sifatida parlament tizimida ishlaydi. Uning rasmiy dini yo'q, lekin davlatning "yahudiy va demokratik" ta'rifi yahudiylik bilan mustahkam aloqani, shuningdek, davlat qonuni va diniy qonun o'rtasidagi ziddiyatni keltirib chiqaradi. Siyosiy

²⁸ Abdalla, Abdelgadir Mahmoud; Saami Al-Saqqar; Richard Mortel; Abd al-Rahman Ansary (eds), Sources

²⁹ Shawn Powers (January 2011). "The Geopolitics of the News: The Case of the Al Jazeera Network". University of Southern California. Retrieved 6 May 2016. {{cite journal

partiyalarning o'zaro hamkorligi davlat va din o'rtasidagi muvozanatni saqlaydi. Ba'zi tashkilotlar va davlatlar esa Isroilning falastinliklarga bo'lgan munosabatini Isroil demokratik tizimidagi jiddiy nuqson deb biladi. Livan, Turkiya, Quvayt, Marokash va Iordaniya "qisman erkin" deb tasniflangan. 1975-yilgacha Freedom House Livanni Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mintaqasidagi ikki (Isroil bilan birga) siyosiy jihatdan erkin davlatlardan biri deb hisoblardi. Fuqarolar urushi boshlanishi bilan mamlakat bu maqomni yo'qotdi va o'shandan beri uni qayta tiklay olmadi. Konfessionalizmni o'z ichiga olgan parlament demokratiyasi (yuqori lavozimlar mazhablararo nizolarning oldini olish uchun ma'lum diniy guruhlar a'zolari uchun ajratilgan) Livan "qisman erkin" deb baholangan bo'lsa ham, Qo'shma Shtatlar haligacha Livanni eng demokratik davlatlardan biri deb biladi. Turkiya demokratiyaning parlament vakili, biroq so'nggi voqealar, xususan, prezidentning vakolatlarini kengaytirish, muxolifatni bostirish, ommaviy axborot vositalari va hukumatni tanqid qiluvchi shaxslarning ovozi o'chirishga qaratilgan sa'y-harakatlari mamlakatga qarshi kurash olib borayotganidan jiddiy xavotir uyg'otdi. Quvayt yarim demokratik siyosiy tizimga ega konstitutsiyaviy amirlikdir. Amir davlat boshlig'i bo'lib, gibril siyosiy tizim saylangan parlament va tayinlangan hukumat o'rtasida bo'linadi. Quvayt fuqarolik erkinliklari va siyosiy huquqlar nuqtai nazaridan Yaqin Sharqdagi eng erkin davlatlar qatoriga kiradi. Marokash parlamentli konstitutsiyaviy monarxiyadir. Bosh vazir hukumat boshlig'i bo'lib, ko'ppartiyaviylik tizimi kuchaymoqda. 2017-yilda "erkin bo'lmagan" dan "qisman erkin" ga ko'tarilgan Iordaniya konstitutsiyaviy monarxiya bo'lib, unda qirol ijro etuvchi va qonun chiqaruvchi vakolatlarga ega. Yaqin Sharq davlatlaridan hech biri Ozodlik uyining 2016-yilgi Matbuot erkinligi hisobotida "erkin" maqomini olmagan, bu esa matbuot erkinligi va tahririyat mustaqilligi darajasini aniq ko'rsatadi. Isroil, Livan, Turkiya va Quvayt "qisman erkin" bo'lishga qat'iy qaror qildi, mintaqadagi barcha boshqa davlatlar "erkin emas" maqomini oldi. Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika mintaqasi Yevropaning kesishishi sifatida geosiyosiy jihatdan muhim joyda joylashgan. Sahroi Kabirdagi Afrika, Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo Bu mintaqa xalqaro savdo uchun asosiy xalqaro dengiz yo'llarini o'z ichiga oladi. hamda butun dunyoga energiya resurslari, jumladan, neft va tabiiy gazning muhim yetkazib beruvchisi hisoblanadi. Boshqa tomondan, bu hudud mintaqani beqarorlashtiradigan bir qator muammolarga duch kelmoqda, masalan, zo'ravon ekstremistlar, jumladan Iroq va Shom Islom Davlati (ISIL)ning kengayishi. yaqin hududlarga oqib kelayotgan ommaviy qochqinlar, Suriya va Iroqdagi vaziyatning yomonlashuvi, Eron va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi ziddiyatlar.

So'ngi o'n yil avval, Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika (MENA) mintaqasi bo'ylab fuqarolar arab bahori deb ataladigan davrda norozilik namoyishi uchun ko'tarilib, bir qator siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlarni keltirib chiqargan, ularning oqibatlarini bugungi kunda ham sezilmoqda. O'tgan yillar davomida mintaqada ko'payib borayotgan mojarolar, iqtisodiy bosimlarning kuchayishi, qatag'onlarning kuchayishi va uzoq yillik geosiyosiy dinamikaning o'sishiga duchor bo'ldi.

Yaqin Sharq va Shimoliy Afrikadagi 6 ta davlatlardagi mojarolar hamda siyosiy vaziyat:

Turkiya

Turkiya Yevropa, Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo va Kavkazga chorrahada joylashgan mintaqadagi geosiyosiy jihatdan muhim yirik davlatdir. NATOga a'zo davlat sifatida Turkiya hukumati asosan Yevropa va AQShga ahamiyat beradi. o'z diplomatiyasida, jumladan, Yevropa Ittifoqiga qo'shilish sa'y-harakatlarida, shu bilan birga Osiyo va Afrikani qamrab oluvchi davlatlar bilan ko'plab diplomatiyalarni faol ravishda ilgari surmoqda. Turkiya tarixan yaponparast davlat bo'lib, Usmonli imperiyasining Ertug'rul fregatining Yaponiyaga tashrifi va 1890 yildagi falokat va Turkiyaning 1985- yilda Tehronda yashovchi yapon fuqarolarini qutqarishi kabi epizodlar bilan ajralib turadi. 15-iyul kuni turk armiyasidagi guruhlar tomonidan amalga oshirilgan davlat to'ntarishiga urinish 16-iyul kuni muvaffaqiyatsiz yakunlandi va Turkiya hukumati Turkiyadagi islomiy harakat yetakchisi, hozirda surgunda yashayotgan Fathulloh Gulenni iddao qilib, favqulodda holat e'lon qildi. AQShda voqea ortida turgan. Asosan Gulen bilan aloqasi borligi aytilgan armiya, xavfsizlik idoralari va davlat xizmatchilaridagi shaxslarni ishdan bo'shatish va nazorat qilish davom etmoqda. Diplomatik jabhada Turkiya va Suriya o'rtasidagi aloqalar Asad boshqaruvi davom etgan fuqarolik urushi davrida yomonlashgan. Turkiya jami 3 millionga yaqin qochqin qabul qiluvchi dunyoda birinchi o'rinda.

Iordaniya va Livan

Doimiy notinchlik hukm surayotgan Yaqin Sharq mintaqasida Iordaniyadagi vaziyat nisbatan barqarorligicha qolmoqda. Iordaniya ekstremistlarga qarshi choralar ko'rish, bir qator suriyalik qochqinlarni qabul qilish va Yaqin Sharq tinchlik jarayoniga faol qatnashish kabi mintaqa tinchligi va barqarorligida muhim rol o'ynadi. Mamlakatning roli xalqaro hamjamiyat tomonidan yuqori baholanmoqda. 2014-yil may oyida Prezident lavozimi taxminan ikki yarim yil davomida bo'sh qolgan edi, biroq "Erkin vatanparvarlik harakati"ning sobiq yetakchisi Aun nihoyat 2016-yil oktabr oyida prezident etib saylandi. Natijada, Haririy vazirlar mahkamasi dekabr oyida tuzilib, tashabbuslar ilgari surildi. Ichki ishlarni barqarorlashtirish uchun. Ichki ishlarning kelajakdagi yo'nalishi 2017-yilning may oyiga belgilangan parlament saylovlari bo'lib, avvalroq ikki marta qoldirilgan edi.

Livan Suriyadagi vaziyatning yomonlashishi va ISHIDning kengayishi kabi jiddiy muammolarga duch kelmoqda. Livandagi barqarorlik Yaqin Sharq barqarorligi va farovonligining kalitidir. Yaponiya Livanga suriyalik qochqinlar va mezbon jamoalarga yordam ko'rsatish uchun umumiy qiymati 120 million AQSh dollaridan ortiq gumanitar yordam ko'rsatdi. Livan 18 ta din va diniy mazhablardan, jumladan nasroniylik va islomdan iborat mozaik xalqdir. Har bir mazhab va siyosiy kuch o'rtasidagi qarama-qarshilik tufayli prezident Sulaymonning vorisi atrofidagi hokimiyatdan ketgan.

Misr

Afrika qit'asining shimoliy-sharqiy chekkasida joylashgan va O'rta yer dengizining narigi tomonida Yevropaga qaragan Misr Yaqin Sharq va Shimoliy Afrika barqarorligida muhim rol o'ynaydigan yirik davlatdir. Misr 2016-yil yanvar oyida yangi parlament Vakillar palatasida qasamyod qildi va 2013-yildagi siyosiy notinchlikdan keyin ishlab chiqilgan yo'l xaritasini yakunladi. El- Sisi ma'muriyati Misr uchun Sinay yarim orolida xavfsizlik siyosati va iqtisodiy islohotlar va hokozalarda tashabbus ko'rsatmoqda. Yaponiya-Misr munosabatlari ancha yaxshi va yuqori darajadagi mashinuvlar ham faol. Prezident El-Stay fevral oyida Yaponiyaga tashrif buyurdi va ushbu tashrif davomida Yaponiya- Misr Qo'shma

bayonoti va Misr- Yaponiya Ta'lim Hamkorligi (EJEP)ni o'z ichiga olgan uchta hujjat (ta'lim, energetika va sog'liqni saqlash sohalarida) e'lon qilindi. Parlament tashqi ishlar vaziri o'rinbosari Takisava avgust oyida Misrga tashrif buyurdi. keyin sentyabr oyida tashqi ishlar davlat vaziri Sonoura tashrif buyurdi. Bundan tashqari, Yaponiya va Misrning ikki yetakchisi sentabr oyida Xanchjouda (Xitoy) G20 sammitida uchrashishdi.

Liviya, Tunis, Jazoir va Marokash

Ikkinchi jahon urushi davrida Italiya mustamlakalarini kengaytirish uchun Liviyadan baza sifatida foydalanishga urindi. Liviyada harbiy bazalar, katta tosh yo'llar qurildi, portlar qayta tiklandi, mustamlaka qo'shinlari tuzildi. Ikkinchi jahon urushida fashist qo'shinlari mag'lubiyatga uchray boshlagach, Italiya Germaniya qo'shinlari Liviyadan butunlay olib chiqildi. 1942-yil oxiri - 1943-yil boshida esa fransuz askarlari Fetssanni, ingliz askarlari Kirenaika va Tarobulus al-G'arbtaniyani egalladi. Shu vaqtdan Liviya Buyuk Britaniya va Fransiya harbiy ma'muriyati qul ostiga o'tdi.

Liviya taqdiri haqidagi masala dastlab 1945-48- yillarda Tashqi ishlar vazirlari kengashi (Ikkinchi jahon urushidan keyin yarash bitimlarini tayyorlash maqsadida ta'sis etilgan xalqaro organ)da, so'ngra BMTda muhokama qilindi. 1949-yil noyabrda BMT Bosh Assambleyasi Liviyaga 1952-yil 1-yanvardan mustaqillik berish to'g'risida qaror qabul qildi. 1950-yilda chaqirilgan Milliy ta'sis majlisi Liviya konstitutsiyasini qabul qildi. 1951-yil 24-dekabrda mustaqil Liviya Qo'shma Podshohligi (tarkibida Kirenaika, Tarobulus al-G'arbtaniya, Fetssan vilo-yatlari bo'lgan federatsiya) tuzilganligi e'lon qilindi. 1963-yilda Liviya unitar davlat deb e'lon qilindi. Ayollarga saylov huquqi berildi. Mamlakatning iqtisodiy va siyosiy hayoti hamon yirik zamindorlar, qabila shayxlari qo'lida edi. Demokratik harakatlar qattiqqo'llik bilan bostirilardi. 1969-yil 1-sentabrda yashirin siyosiy tashkilot a'zolari - yosh armiya ofitserlari guruhi monarxiyani ag'darib tashlab, Liviya Arab Respublikasi (LAR) tuzilganligini e'lon qildilar. Mamlakatni boshqarish Inqilobiy qo'mondonlik qo'mitasi qo'lga o'tdi. Liviyada "Liviya islom sotsializmi" qurilishi e'lon qilindi. 1970-yilda barcha chet davlatlarning harbiy bazalari LAR hududidan chiqarib yuborildi. 1972-yilda mamlakatda yagona siyosiy tashkilot - Arab Sotsialistik Ittifoqi tuzildi. 1977-yilda "Xalq hokimiyati" tartiboti e'lon qilindi, mamlakatning nomi o'zgartirilib, Liviya Arab Sotsialistik Xalq Jumhuriyati deb ataldi. Liviya 1969-yildan 1977- yilgacha mavjud bo'lgan. Davlat to'ntarishga qarshi urinishlar: Liviya Arab Respublikasi tashkil topgandan keyin Qazzofiy va uning safdoshlari ularning hukumati bir kishilik rahbarlikka emas, balki kollegial qarorlar qabul qilishga asoslanishini ta'kidladilar.

1969-yilning dekabrda mudofaa vaziri Adam Said Havvoz va ichki ishlar vaziri Muso Ahmad hibsga olinib, davlat to'ntarishini rejalashtirganlikda ayblandi. Inqirozdan keyin tuzilgan yangi vazirlar mahkamasida Qazzofiy IQK raisi lavozimini saqlab qolgan holda, bosh vazir va mudofaa vaziri bo'ldi. IQKda Qazzofiydan keyin ikkinchi o'rinda hisoblangan mayor Abdul Salom Jellud Bosh vazir o'rinbosari va Ichki ishlar vaziri bo'ldi. Bu mahkama o'n uch a'zodan iborat bo'lib, ulardan besh nafari IQK ofitserlari edi. 1970-yil iyul oyida sobiq qirol Idrisning uzoq qarindoshlari Abdulloh Obid Sanusiy va Ahmad al-Sanussiy va Fetssanning Sayf an-Nasr urug'i a'zolari hokimiyatni egallashga uringanlikda ayblanganda ikkinchi marta e'tirozga uchradi. To'ntarish fosh bo'lgach,

vazirlar mahkamasida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi, yangi vazirlar orasida birinchi marta IQK zobitlari ko'pchilikni tashkil qildi.

Qazzofiyning hokimiyatini tan olinishi: IQK vakillari boshidanoq "mavjud bo'lmagan rejim"ni javobgarlikka tortish borasida takliflar bildirishdi. 1971 va 1972-yillarda 200 dan ortiq sobiq hukumat amaldorlari, jumladan yetti nafar sobiq bosh vazir va sobiq vazirlar mahkamasining ko'plab a'zolari, shuningdek, ag'darilgan qirol Muhammad Idris as-Sanusiy va qirollik oilasi a'zolari sudga keltirildi va "Liviya xalq sudida" davlatga xiyonat va korrupsiyada ayblandilar. Idris kabi surgunda yashaganlarning ko'plari sirdan sudlandi. Ayblanuvchilarning katta qismi oqlangan bo'lsa-da, boshqalari o'n besh yilgacha qamoq va katta jarimaga tortildi. Beshta o'lim hukmi chiqarildi, ularning hammasi sirdan, shu jumladan Idrisga qarshi edi. Sobiq qirolicha Fotima ash-Sharif va Hasan ar Rida mos ravishda besh va uch yillik qamoqjamosiga hukm qilindi. Ayni paytda Qazzofiy va IQK Sanusiya ordenini tarqatib yubordi va uning Liviya mustaqilligiga erishishdagi tarixiy rolini rasman pasaytirdi. U, shuningdek, mintaqaviy va qabilaviy bo'linishlarni ijtimoiy taraqqiyot va arab birligiga to'sqinlik qilayotgan, an'anaviy yetakchilarni ishdan bo'shatish va qabila guruhlarini o'rtasida ma'muriy chegaralar o'rnatishni tanqid qildi. Erkin zobitlar harakati 1971-yilda Misr Arab Sotsialistik Ittifoqidan namuna olgan Arab Sotsialistik Ittifoqi (ASI) partiyasi deb o'zgartirildi va Qazzofiyning Liviyadagi yagona qonuniy partiyasiga aylandi. U "liviyaliklarning siyosiy ongini yuksaltirish" va "Ochiq forumlarda muhokama qilish orqali IQKga davlat siyosatini shakllantirishda yordam berish" uchun mo'ljallangan "milliy ifoda vositasi" sifatida harakat qildi. Kasaba uyushmalari ASI tarkibiga kiritildi va ish tashlashlar qonundan tashqari deb topildi. Allaqachon senzura qilingan matbuot 1972-yilda inqilob agenti sifatida rasman chaqirildi. Italiyaliklar va yahudiy jamoasidan qolganlar mamlakatdan chiqarib yuborildi va 1970-yil oktyabr oyida ularning mol-mulki musodara qilindi. 1972-yilda Liviya Misr va Suriya bilan birga Arab Respublikalari Federatsiyasiga qo'shildi, biroq taklif etilayotgan umumarab davlatlari ittifoqi kutilgan muvaffaqiyatga erisha olmadi va 1973-yildan keyin deyarli faol bo'lmadi. Oylar o'tishi bilan Qazzofiy o'zining inqilobiy panarabizm va islom haqidagi apokaliptik tushunchalariga berilib, o'zi "atrofdagi reaksiya, imperializm va sionizmning iblis kuchlari" bilan "o'liklar bilan shug'ullanib", ichki ishlarga emas, balki xalqaro masalalarga ko'proq e'tibor qaratdi. Natijada, muntazam ma'muriy vazifalar 1972-yilda Qazzofiy o'rniga bosh vazir bo'lgan mayor Jalludning yelkasiga tushdi. Ikki yil o'tgach, Jallud Qazzofiyning qolgan ma'muriy va protokol vazifalarini o'z zimmasiga oldi va Qazzofiyga o'z vaqtini "inqilobiy nazariyaga" bag'ishlash imkonini berdi. Qazzofiy qurolli kuchlar bosh qo'mondoni va davlat rahbari bo'lib qoldi. Xorijiy matbuot uning IQKdagi obro'-e'tibori va shaxsiyatining tutilishi haqida taxmin qildi, ammo Qazzofiy Liviya jamiyatini qayta qurish choralari bilan tez orada bu nazariyalarni yo'q qildi. Liviyaning iqtisodiy asosi neft sotishdan tushgan daromad edi. Biroq, Liviya neft zaxiralari boshqa yirik arab neft ishlab chiqaruvchi davlatlarnikiga nisbatan kichik edi. Natijada, Liviya o'zining tabiiy boyligini saqlab qolish uchun ishlab chiqarishni ratsionga ko'proq tayyorlaydi va boshqa mamlakatlarga qaraganda narxlarning o'rtacha o'sishiga kamroq moyil bo'ladi. Neft nihoyatda kam rivojlangan mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini moliyalashtirish vositasi, arablarning Isroilga qarshi kurashida qo'llanilishi mumkin bo'lgan siyosiy qurol sifatida qaraldi.

1969-yilgi inqilobdan keyin ishlab chiqarishning o'sishi Liviyaning neft narxini oshirish, daromadning ko'proq ulushini va mamlakat neft sanoatining rivojlanishi ustidan nazoratni kuchaytirish talablari bilan birga keldi. Xorijiy neft kompaniyalari 1971-yil boshida hozirgi darajadan uch baravar ko'proq (barrel uchun 0,90 dollardan 3,45 dollargacha) rozi bo'ldi. Dekabr oyida Liviya hukumati to'satdan British Petroleunning Liviya'dagi aktivlarini milliylashtirdi va tashqi siyosatdagi mojarolar natijasida Britaniya banklariga qo'yilgan 550 million dollarga yaqin mablag'ni qaytarib oldi. British Petroleum Liviyaning tovon to'lash taklifini yetarli emas deb rad etdi va Britaniya G'aznachiligi Liviyaning sterling zonasida ishtirok etishni taqiqladi.

1973-yilda Liviya hukumati mamlakatda faoliyat yurituvchi boshqa barcha neft kompaniyalarining aksariyat ulushlarini milliylashtirishni e'lon qildi. Ushbu harakat Liviya'ga 1974-yil boshida mahalliy neft qazib olishning taxminan 60 foizini nazorat qilish imkonini berdi, keyinchalik bu ko'rsatkich 70 foizga ko'tarildi. Neftni qidirish, qazib olish va taqsimlashda chet el tajribasi va mablag'lari zarurligini hisobga olsak, to'liq milliylashtirish haqida gap bo'lmas edi. Liviya neftidan Isroil va uning G'arbdagi tarafdorlariga qarshi vosita sifatida foydalanishni davom ettirishni talab qilib, Neft eksport qiluvchi mamlakatlar tashkilotini (OPEK) 1973-yilda chora ko'rishga chaqirdi. OPEKning neft narxini oshirish, embargo joriy qilish va ishlab chiqarish ustidan nazoratni qo'lga kiritish bo'yicha harakatlariga qisman Liviyaning jangovar harakati sabab bo'lgan. 1973-yil 19-oktabrda Liviya AQSh prezidenti Richard Nikson Qiyomat kuni urushi paytida AQSh Isroilga 2,2 milliard dollarlik harbiy yordam ko'rsatishini e'lon qilganidan so'ng, Liviya Qo'shma Shtatlarga qarshi neft embargosi qo'ygan birinchi arab davlati bo'ldi. Saudiya Arabistoni va boshqa arab OPEK neft qazib oluvchi davlatlar ertasi kuni ham xuddi shunday yo'l tutishdi. Boshqa arab davlatlari 1974-yil 18-martda neft embargosini bekor qilganda, Qazzofiy rejimi buni rad etdi. Ushbu siyosatlar natijasida 1970-1974-yillar oralig'ida Liviya'da neft qazib olish ikki barobarga qisqardi, neft eksportidan tushgan daromad esa to'rt baravardan oshdi. 1975-yilda hukumat iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga katta miqdordagi neft daromadlarini sarmoya qilishga tayyorlanayotgan bir paytda ishlab chiqarish pasayishda davom etdi va oxirgi o'n bir yillik eng past darajaga tushdi. Shundan so'ng, ishlab chiqarish kuniga taxminan ikki million barrel darajasida barqarorlashdi. 1980-yillarning boshlarida Liviya neft narxining yuqoriligi va sanoatlashgan dunyoda barcha manbalardan neftga talabni kamaytirgan retsessiya tufayli ishlab chiqarish va shu tariqa daromadlar yana kamaydi. 1975-yilda e'lon qilingan Liviyaning Iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning besh yillik rejasi (1976-1980) Liviya neft zaxiralari tugaganidan keyin daromad keltiruvchi iqtisodiy faoliyatning keng doirasini rivojlantirish uchun 20 milliard AQSh dollarini yo'naltirish uchun dasturlashtirilgan edi. Liviyaning oziq-ovqat bilan o'zini o'zi ta'minlash va qishloq aholisini qishloqda saqlashga yordam berish uchun qishloq xo'jaligi yordamining eng katta qismini olishi rejalashtirilgan edi. Inqilobdan oldin kichik bo'lgan sanoat birinchi rivojlanish rejasi bo'yicha, shuningdek, 1981-yilda boshlangan ikkinchisida ham katta mablag' oldi.

1976-yil 7-apreldagi norozilik namoyishlari: Bu o'tish davrida, 1976-yil 7-aprelda Tripoli va Beng'ozidagi universitet talabalari Liviya'da inson huquqlarining poymol etilishi va hayotning barcha jabhalarida harbiy nazorat o'rnatilishiga norozilik bildirib, erkin va adolatlilik

saylovlar o'tkazish va hokimiyatni fuqarolik hukumatiga o'tkazishga chaqirishdi. Zo'ravonlikga qarshi namoyishlar bo'lib o'tdi va ko'plab talabalar qamoqqa olindi. Voqea yilligida talabalar, jumladan, Umar Dabob va Muhammad Bin Saud 1977-yil 7-aprelda Bing'ozida omma oldida qatl etildi, Qazzofiya qarshi harbiylar esa shu hafta oxirida qatl etildi. Do'stlar va tanishlar qatlarda qatnashishga yoki tomosha qilishga majbur bo'ldilar. Muntazam qatl qilish har yili 7 -aprelda 1980-yillarning oxirigacha davom etdi.

Misr-Liviya urushi: 1977-yil 21-iyulda chegarada qo'shinlar o'rtasida birinchi to'qnashuvlar bo'lib o'tdi, keyin quruqlikdan va havodan zarbalar berildi. Liviya va Misr hukumatlari o'rtasidagi munosabatlar 1973-yil oktabr oyida oxiri zamon urushi tugaganidan beri Liviya prezidenti Anvar Sadatning tinchlik siyosatiga qarshilik ko'rsatishi, shuningdek, ikki davlat o'rtasidagi birlashish bo'yicha muzokaralarning barbod bo'lishi tufayli yomonlashdi. Misr hukumati 1974-yildayoq Liviyaga qarshi urush o'tkazishni ko'rib chiqayotganiga oid ba'zi dalillar mavjud. 1974-yil 28-fevralda Genri Kissinjerning Misrga tashrifi chog'ida prezident Sadat unga shunday niyatlari haqida ma'lum qildi va undan Isroil hukumatiga bosim o'tkazishni so'radi, agar uning qo'shinlari Liviya bilan urush olib borayotgan bo'lsa, Misrga hujum qilmasligi uchun. Bundan tashqari, Misr hukumati SSSR bilan harbiy aloqalarini uzdi, Liviya hukumati esa bu hamkorlikni davom ettirdi. Misr hukumati 1975-yilda Muammar Qazzofiyni hokimiyatdan ag'darishga muvaffaqiyatsiz uringan IQKning sobiq a'zolari mayor Abd al-Munim al-Huniy va Umar Muhayshiga ham yordam ko'rsatdi va ularga Misrda yashashga ruxsat berdi. 1976-yilda Misr hukumati Liviyaning Qohirada hukumatni ag'darishga qaratilgan fitnasini fosh qilganini da'vo qilishi bilan munosabatlari yomonlashdi. 1976-yil 26-yanvarda Misr vitse-prezidenti Husni Muborak AQSh elchisi Herman Ailts bilan suhbatda Misr hukumati Liviyaga qarshi harakatlarni ilgari surish uchun Liviyadagi ichki muammolardan foydalanish niyatida ekanligini ta'kidladi, ammo tafsilotlarga to'xtalmadi. 1976-yil 22-iyulda Liviya hukumati Misrdagi qo'poruvchilik davom etsa, Qohira bilan diplomatik aloqalarni uzish bilan ochiq tahdid qildi. 1976-yilning 8-avgustida Qohiradagi Tahrir maydonidagi hukumat idorasi hojatxonasida portlash yuz berdi, 14 kishi jarohatlandi va Misr hukumati va ommaviy axborot vositalari buni Liviya agentlari tomonidan sodir etilgan deb da'vo qilishdi. Misr hukumati, shuningdek, Liviya razvedkasi tomonidan Misrda qo'poruvchilik harakatlarini amalga oshirish uchun o'qitilgan ikki misrlik fuqaroni hibsga olganini aytdi. 23-avgust kuni Misr yo'lovchi samolyoti Liviya razvedkasi bilan hamkorlik qilgan shaxslar tomonidan o'g'irlab ketilgani haqida xabar berilgan edi. Ular Misr rasmiylari tomonidan hech qanday qurbonlarsiz yakunlangan operatsiya natijasida qo'lga olindi. Misr hukumatining Liviyaning samolyotni olib qochishga aloqadorligi haqidagi ayblovlari uchun javob tariqasida Liviya hukumati Misrning Beng'ozidagi konsulligini yopishga buyruq berdi. 24-iyul kuni jangchilar Jazoir prezidenti Huari Bumedin va Falastin ozodlik tashkiloti yetakchisi Yosir Arafat vositachiligida o't ochishni to'xtatishga kelishib oldilar. Liviya faol tashqi siyosat yuritadi. U Arab Davlatlari Ligasi, Afrika hamkorligi tashkiloti, Qo'shilmaslik harakati, Arab mag'ribi Ittifoqi kabi regional tashkilotlar a'zosi. Falastin Ozodlik Tashkilotini qo'llab-quvvatlaydi. Unga katta miqdorda moliyaviy yordam ham ko'rsatadi. Biroq Liviya xalqaro terrorizmni qo'llab-quvvatlashda ham ayblanib kelmoqda. Bu esa uning AQSH tomonidan jazolanishiga sabab bo'lgan. AQSH M. Kaddafiyni jismonan yo'q qilish maqsadida 1986-

yilning 15-aprelida Liviya poytaxti Tripoli shahrini bombardimon qildi. Lekin M. Kaddafiy omon qoldi. Ayni paytda 2000-yilda Liviya xalqaro terrorizmga gumon qilingan ikki fuqarosini xalqaro sud hukmiga topshirishga majbur bo‘ldi. Xalqaro sud (Gaaga shahrida) ularning birini aybdor deb topdi va qamoq jazosiga hukm qildi. 2005 -yilga kelib M. Kaddafiy G‘arb davlatlarining barcha talablarini bajardi. Qurollanish dasturini to‘xtatdi. G‘arb xalqaro cheklovni bekor qildi.

Marokash. Marokash Fransiya mustamlakasi edi. Marokash xalqining ozodlik kurashi uzoq davom etdi. Va, nihoyat, 1956-yil 2-mart kuni Marokash mustaqilligi haqida deklaratsiya imzolandi. 5-aprelda Ispaniya Marokash mustaqilligini tan oldi. 1961-yilda Fransiya qo‘shinlari mamlakatdan olib chiqib ketildi. AQSH harbiy bazasi ham tugatildi. 1962-yildan boshlab Marokash konstitutsiyaviy monarxiya davlatiga aylandi. Qirol Hasan II mamlakat yangi konstitutsiyasini imzoladi. Marokash arab xalqining Isroil agressiyasiga qarshi kurashini qo‘llab- quvvatlab kelmoqda. Ayni paytda uning Jazoir bilan munosabatlarida keskinlik ham mavjud. Bu keskinlik - G‘arbiy Sahroyi Kabir bilan bog‘liq. 1975-yilda Marokash bu hududni bosib oldi. G‘arbiy Sahroyi Kabirda bir necha o‘n yillardan beri separatchilik harakati davom etmoqda. Jazoir Respublikasi esa ana shu harakatni qo‘llab-quvvatlamoqda. Tabiiyki, bu hol Marokash - Jazoir munosabatlariga sovuqlik tushirmay qo‘ymadi. 1999-yilda Hasan II vafotidan so‘ng taxtni o‘g‘li Muhammad VI egalladi. Otasidan 30 min aholini boshqarishni, 200 ming armiyani meros qilib oldi. Tunis ham uzoq yillar Fransiya mustamlakasi bo‘lib keldi. Faqat 1956-yildagina (20-mart) Fransiya Tunis mustaqilligini tan olishga majbur bo‘ldi. Hokimiyat Yangi Dastur partiyasi rahbarligidagi Milliy front qo‘liga o‘tdi. Uning rahbari X. Burgiba yangi hukumat tuzdi. 1957 -yil 25-iyulda Tunisda monarxiya tugatildi va Respublika e‘lon qilindi. X. Burgiba mamlakatning birinchi Prezidenti etib saylandi. X. Burgiba mamlakatda «Dastur sotsializmi» qurishini e‘lon qildi. Bu ibora amalda iqtisodiyoti davlat, kooperativ va xususiy sektorni mujassam- lashtirgan jamiyatni anglatar edi. Ayni paytda bu jamiyat aholi barcha tabaqalarining manfaatini aks ettirishi zarur edi. 1969-yildan boshlab davlat yerlari, fransuz mustamlakachilariga qarashli yerlar sotila boshlandi.

Shu tariqa mayda va o‘rta yer egalari tabaqasi vujudga keltirildi. Sanoat korxonalari ham milliy lashtirildi. Shuning barobarida milliy va chet el kapitaliga qulay sharoit yaratib berildi. Biroq, mamlakatda ijtimoiy adolatsizlik avj oldi. Bu, o‘z navbatida, siyosiy beqarorlikni vujudga keltirdi. Natijada diniy yo‘nalishdagi partiyalar kuchay- di. Shunday sharoitda harbiylar 1987-yil 7-noyabrda to‘ntarish o‘tkazdilar. X. Burgiba hukumati ag‘darildi. Hokimiyat general Ben Ali qo‘liga o‘tdi. Tunis tashqi siyosatda ham G‘arb, ham arab davlatlari bilan munosabatlarni rivojlantirib bormoqda. 1976-yilda u Yevropa Ittifoqi bilan shartnoma imzoladi. 1989-yilda esa Arab mag‘ribi Ittifoqi a‘zosi bo‘ldi. Arab davlatlari ligasi a‘zosi sifatida Falastin arab xalqining o‘z davlatiga ega bo‘lish huquqini qo‘llab-quvvatlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Shavkat Mirziyoyev, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlariga bayram tabrigidan. Xalq so‘zi - 26- iyun 2020-yil.

2. “O‘zbekiston Respublikasining ommaviy axborot vositalari to‘g‘risidagi” qonuni.
3. T. H. Vail Motter (1952). Fors koridori va Rossiyaga yordam, 7-jild, 1-qism. Harbiy tarix boshlig‘ining idorasi, armiya bo‘limi.
4. Fayzullaev, A. (2021). Birlashgan Arab Amirliklarida raqamli hukumat. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(1).
5. Pernetta, Jon. (2004). *Okeanlarga ko‘rsatma*. Buffalo, NY: Firefly Books, Inc. p. 205. ISBN 978-1-55297-942-6.
6. Morteza Aminmansour / Paris Times. “Fors ko‘rfazidagi ifloslanish”. Arxivlandi asl nusxadan 2010-11-26. Olingan 2010-11-24.